

KÖN OCH ÅLDER VRIDER OCH VÄNDER PÅ VÅRA DRYCKESVANOR

Under två generationer har alkoholkonsumtionen i Finland "normaliserats". Detta framgår av de tre stora kulturella förändringar som ägt rum i den finländska dryckeskulturen: kvinnornas intåg på alkoholarenan, den helt oförutsedda nedgången i de minderårigas drickande under 2000-talet och pensionärernas ökade drickande sedan mitten av 1980-talet.

Text: Christoffer Tigerstedt & Jukka Törrönen & Jenni Simonen

1 960 konsumerade finländarna 3,7 liter alkohol-drycker per invånare som fyllt 15 år. 1975 hade siffran stigit till 9 liter, 1990 till 11 liter och 2007 till rekordsiffran 12,7 liter. Hur var denna tredubbling under ett halvsekel möjlig?

Ett kort och uttömmande svar är för det första att kvinnor, unga pojkar och unga flickor samt pensionärer under årens lopp anslutit sig till den alkoholkonsumerande skara som tidigare dominerades helt av män i arbetsför ålder, för det andra att dessa personer har börjat dricka oftare och för det tredje att de då de druckit har konsumerat större kvantiteter per gång.

Vad detta inneburit på ett kulturellt plan är sedan en annan sak. En grundförutsättning för tillväxten är att alkohol-drycker åtnjutit allt högre prestige i vår kultur. Genom att kröna allt flera vardagliga och festliga tillfällen med alkohol-drycker har man banat väg för högre konsumtionssiffror.

Bastuölen blev en familjetradition då mellanölet släpptes fritt 1969. "Ska vi gå på kaffe" blev "vi går på en öl" under 1970-talet. Samtidigt började festivalölet flöda. I mitten av 1980-talet gjorde ölet entré vid idrottstävlingar och vinet vid kulturevenemang, det ölbemängda grillandet blev en inbegrepp, uteserveringarna spred sig och vindrickandet började breda ut sig bland de djupa folklagren. 1990-talet förde med sig gatu- och picknick-drickandet. Under 2000-talet begåvades vi med "ölflytet", dvs. ölande på flytetyg nedströms, och alkoholreklamen fick vind i seglen.

Mottendenserna har varit få: de våta luncherna upphörde fr.o.m. slutet av 1970-talet och drickandet bland minderåriga började minska i slutet av 1990-talet.

Med tanke på dryckeskulturen är det också viktigt att myndigheterna inte kontrollerar folks drickande i samma mån som tidigare och att alkoholdrycker blivit mycket synligare i såväl privata som offentliga sammanhang. "Normaliseringen" av alkoholkonsumtionen tog två generationer i anspråk. Nya dryckesvanor tillkom men gamla mönster försvann ingalunda helt. Inrotade vanor ersätts sällan snabbt, dryckesvanor icke undantagna. Snarare lever gammalt och nytt sida vid sida, inflätat i varandra. Detta framgår av de tre stora kulturella förändringar som ägt rum i den finländska dryckeskulturen: kvinnornas intåg på alkoholarenan, den helt oförutsedda nedgången i de minderårigas drickande

under 2000-talet och pensionärernas ökade drickande sedan mitten av 1980-talet.

Kvinnor, män och alkohol

Alkoholbruket är en utmärkt indikator på den samhälleliga relationen mellan man och kvinna. Förr i tiden var detta ännu tydligare: det männen tilläts göra var förbjudet för kvinnor, det männen accepterade avfärdades av kvinnor, det som var en tröst och vän i nöden för män var hotfullt och fränstötande för kvinnor.

De markanta könsskillnaderna i dryckesvanor och alkoholproblem yppade sig framför allt i familjegemenskapen. Mot varandra stod den drickande mannen och hustrun, som dels skyddade barnen och dels skötte om och höll styr på mannen. Under dessa villkor bestämdes kvinnans relation till alkoholen av mannens drickande. Det är ingen överraskning att Finlands kanske kändaste seriefigur, nykterhetsrörelsens *Turmiolan Tommi* (ungefär Olycksbringande Olof; 1858), beskrev den samhälleliga alkoholfrågan uttryckligen som en familjefråga.

Kvinnans roll som vårdare och övervakare är ingalunda ett avslutat kapitel. Trots detta har triangeldramat mellan mannen, kvinnan och alkoholen skakats i grunden under de senaste decennierna. Mellan 1968 och 2008 minskade andelen nyktra kvinnor från 40 till 10 procent, samtidigt som deras alkoholkonsumtion nästan sexdubblades. Förändringarna gällde alla åldersgrupper.

Övergången från 1960- till 1970-tal var en avgörande milstolpe. Kvinnornas rättigheter ökade i familje- och arbetslivet, de hade mera pengar att röra sig med och bestämde mer och mer över sin fritid. Detta satte djupa spår i deras – och säkerligen också i männens – dryckesvanor. De kulturellt mest omvälvande förändringarna gäller således kvinnorna, trots att männen fortfarande dricker i genomsnitt 2.5 gånger mera än kvinnorna.

Kvinnornas positiva relation till alkohol. Kvinnornas ändrade relation till alkoholen är dubbelbottnad. En ny befriande, "positiv" relation till alkoholbruket lever sida vid sida med en gammal bekant, "negativ" relation, som härrör från mannens drickande eller från skamkänslor förknippade med det egna drickandet.

När kvinnorna under 1960- och 1970-talet kämpade för jämställdhet mellan könen i det offentliga livet, i skötseln av hem och vården av barn, spelade alkoholbruket en viktig symbolisk roll. Att dricka var ett mått på jämställdhet och

ett medel för att uppnå jämställdhetsmålet. Detta skedde på ett "radikalt" och "konservativt" sätt. Alkoholen hjälpte kvinnorna att radera förstockade beteendemönster, pröva på nya roller och vidga sin sociala aktionsradie. De besökte restauranger och pubar på egna villkor, ensamma eller med andra kvinnor, uppträdde berusade etc.

Å andra sidan smögs alkoholen in i hemmet, "kvinnornas domän". Detta kom till uttryck i film, reklam och damtidningar. Speciellt damtidningarna kopplade samman alkoholen och kvinnorna när de beskrev hur man ordnar ett hemmaparty, förenar mat och dryck, dukar vackert, inreder hemmet eller sköter om sitt parförhållande. I dessa fall åberopade man kvinnorna först och främst i deras traditionella roll som hemmets skyddsande.

Sammantaget kan man säga att kvinnorna skaffade sig en dubbelkompetens som fullvärdiga alkoholbrukande medborgare.

Oftast har forskarna valt att se på saken ur ett annat perspektiv och framhållit att kvinnornas inträde på alkoholarenan tagit modell av männen. Tanken har då varit att kvinnorna varit tvungna att iaktta manliga beteendemönster för att kunna hävda sig i mansdominerade sammanhang. Så kan ha varit fallet, exempelvis på typiskt manliga arbetsplatser. Icke desto mindre är det mycket som talar för att centrala förändringar som inträffat i den finländska dryckeskulturen snarare haft kvinnliga än manliga förtecken.

Faktum är att den finländska alkoholpolitikens evighetsprojekt – att "civilisera" eller "europeisera" dryckesvanorna – i mångt och mycket haft en feminin slagsida. Att övergå till att dricka viner i samband med en måltid i det egna hemmet eller att konsumera färre glas per gång, ha vatten till hands, nöja sig med en lägre berusningsgrad, eller att ställa fram alkoholdryckerna på ett estetiskt tilltalande sätt – hela denna lista över efterlängtdade beteendeförändringar har grundat sig på en föreställning om hur framför allt kvinnor kan och vill konsumera alkohol.

Dessutom har dessa önskade förändringar behandlats på fora vars huvudsakliga publik består av kvinnor, såsom damtidningar, tidningar specialiserade på hem och hälsa, hälsokampanjer, moderskapsrådgivning osv. Påståendet att förändringarna i dryckesvanorna haft kvinnliga förtecken innebär alltså att de positiva bruksvärden som förknipats med alkoholdrycker på ett aktivare, mera utstuderat och direkt sätt klätts i ord och bild för en kvinnlig publik.

Utgångspunkten för, men också slutresultatet av denna omfattande aktivitet har varit att alkoholbruket är accepterat och eftersträvänt bland kvinnor. Följden av detta är att alkoholen inte längre är den stora könspolitiska tvistefråga som den en gång var.

Det kulturella beteendet består av flera skikt och alla skikt förändras inte i samma takt. Kvinnornas "negativa" relation till alkoholen bestäms av männens problemdrickande, som alltså är en tung börda i många kvinnors vardag. Men i och med kvinnornas förbättrade ställning har synen på hur de skall förhålla sig till männens drickande förändrats.

Också denna aspekt belyses av damtidningarna. Från slutet av 1960-talet till 2000-talet har de visserligen betonat kvinnornas roll som familjebeskyddande hustrur och mödrar. Däremot har förslagen till hur kvinnorna skall handskas med sin mans alkoholproblem varierat mycket. På 1960-talet instruerades hustrun att hålla ihop familjen och skicka mannen till behandling, dvs. verka i enlighet med "familjens intressen". På 1970-talet då äktenskapet och kärnfamiljen förlorat något av sin gloria, uppmanades

läsarna att lämna sin fyllerist till man såväl i "eget intresse" som i "barnens intresse". På 1980-talet började man skriva om hustrur som "medberoende" familjemedlemmar, som råddes att ta ut skilsmässa, söka sig till vård och starta ett eget självständigt liv.

Kvinnornas normaliserade, "positiva" relation till alkoholbruket går alltså hand i hand med hotet från mannen och flaskan. Väldigt sällan, däremot, har damtidningarna riktat blickarna mot hustrurnas och mödrarnas problemdrickande. Efter 1960- och 1970-talets första alarmrapporter har kvinnornas alkoholism som ett problem för familjen beskrivits bara då och då.

Det här är överraskande, eftersom problemdrickandet fortsatt att öka också bland kvinnor med familj och barn. Den viktigaste orsaken till att temat kringgås torde vara att mödrars och hustrurs problemdrickande alltså är speciellt skamligt i vår kultur. Av det kan man dra slutsatsen att kvinnorna fortfarande axlar ett särskilt stort ansvar för familjens välbefinnande och dagliga rutiner. Följden av att man inte täcks eller kan tala om familjemödrarnas alkoholproblem är att man stilla tigande "skyddar" dem.

Det här betyder inte att damtidningarna skulle ha hållit tyst om kvinnors problemdrickande i sig. Tvärtom, det temat har behandlats flera gånger under 1990- och speciellt 2000-talet. Men i dessa texter beskrivs kvinnan inte som en medborgare som är knuten till och har koll på sin familj, utan som en individ som skall ha god kontroll över sig själv. Med detta "individuella intresse" för ögonen gäller det att identifiera de risker den egna alkoholkonsumtionen orsakar, sätta gränser för konsumtionen och rätta sig efter dem.

Minderåriga och alkohol

Sedan slutet av 1990-talet har alkoholbruket bland minderåriga rasat. Trenden har inte gällt 18 år fyllda, men färiska studier tyder på att tillnyktringen kan sprida sig till något äldre åldersgrupper.

Ingen förutsåg denna nedgång i alkoholens status. Det egendomliga är att de minderårigas alkoholbruk ofta varit immunt mot samhällspolitiska förändringar, som påverkat den övriga befolkningen. Tonåringarnas alkoholkonsumtion sjönk inte i samband med den ekonomiska krisen i början av 1990-talet och den steg inte då skatterna på alkoholdrycker sänktes rejält år 2004.

Den sjunkande trenden har pågått 15 år, men få har uppmärksammat den. "Ungdom och alkohol" associeras nästan automatiskt bara med problem och problemperspektivet har hängt med trots att konsumtionstrenden pekat nedåt. Försöken att förklara trenden har däremot varit få och valhänta. Det är som vore det lättare att tala om ett "icke-önskvärt" ungdomsbeteende än om ett länge efterlängt "önskvärt" beteende.

Vi utgår från att den fallande trenden i de minderårigas alkoholbruk är knuten till större samhälleliga förändringar i och utanför Finland. Det är inte enbart drickandet som minskar. I flera länder har man noterat att ungdomar begår färre småbrott, brukar mindre våld och vistas mera hemma under kvällstid. Jämfört med 1960-, 1970- och 1980-talets ungdomar är dagens unga mindre upproriska mot sina föräldrar och den generation dessa representerar. I motsats till sina föräldrar kommer en stor del av de ungdomar som är födda på 1990- och 2000-talet inte att överträffa de egna föräldrarnas socialt, ekonomiskt eller utbildningsmässigt, vilket kan bidra till större samarbetsvilja barnen och föräldrarna emellan. Somliga talar rentav om en konformistisk åldersgrupp, som bidragit till att generationsklyftan krympt.

Två grundläggande förklaringar till dessa beteendeförändringar känns särskilt relevanta. För det första är ungdomarna mer än tidigare inriktade på att ackumulera ett personligt marknadsvärde. Detta förutsätter att de redan i tidiga år tänker på hur de skall klara sig i konkurrensen om utbildningar och arbetstillfällen. Det gäller att profilera sig, marknadsföra sig samt hålla sig i fysiskt och psykiskt trim (ofta med föräldrarnas välvilliga stöd), vilket i sin tur kräver självdisciplin, social kompetens och kompromissvilja.

För det andra har 1990- och 2000-talets ungdomar vuxit direkt in i digitalsamhället, som revolutionerat *kommunikations- och umgängesformerna* och som gjort att folk ständigt är inom syn- och hörhåll för varandra. Det är tekniskt lättare att närma sig, följa med och kontrollera sina jämnåriga men också sina familjemedlemmar. Möjligheterna och tvånget att exponera sig och jämföra sig med jämnåriga – att bli rangordnad – har också blivit normalbeteende bland ungdomar. Å andra sidan ger den nya teknologin möjligheter att isolera sig socialt eller vistas i digitala världar, som är löskopplade från den fysiska värld man lever i.

Det finns också mera specifika försök till förklaringar. Tonåringarna har kanske reagerat negativt på sin föräldragenerationens (födelseår ca. 1955–1970) ymniga drickande. Det utbredda pimlandet och framför allt råsopandet har devalverats. På denna punkt skulle alltså klyftan mellan generationerna de facto ha vidgats. En annan möjlighet är att tonåringarna använder sina begränsade penningresurser på konsumtionsvaror, som upplevs som socialt och symboliskt värdefullare än alkoholdrycker, t.ex. digital teknologi. Det är inte heller uteslutet att denna teknologi fått ungdomarna att ersätta alkoholdrycker som omtöcknar med drycker som piggar upp: kaffe-, läsk- och energidrycker har ökat i popularitet exakt under den period då alkoholbruket minskat. Däremot har bruket av cannabis inte vägt upp den minskade alkoholkonsumtionen.

En bidragande orsak till det minskande ungdomsdrickandet är att respekten för åldersgränsen vid 18 år har ökat. Butikerna följer noggrannare förbudet att sälja åt personer under 18 år, polisen har stramat åt övervakningen på offentliga platser och föräldrarnas attityder till barnens drickande har blivit strängare. Och inte minst: de unga själva betonar mer än tidigare riskerna med att dricka sig full och vikten av att följa åldersgränsen.

Men: man skall inte säga hej förrän man forskat vidare. De minderårigas ointresse för alkohol är huvudsakligen men inte nödvändigtvis ett alltigenom positivt fenomen. Att inte dricka innebär i vissa fall att man saknar en social gemenskap. Att ungdomarna är mera hemma om kvällarna behöver inte heller betyda att banden mellan föräldrar och barn blivit tätare eller varmare. Sanningen kan vara att barnet – fysiskt hemma – stänger ut sig ur familjegemenskapen, kopplar in sig i cyberrymden och odlar positiva lika väl som negativa sociala kontakter – i ensamhet.

Äldre och alkohol

Alkoholdebuten går alltså upp i åldrarna. Samma sak har skett med alkoholreträtten. Alkoholkonsumtionen bland över 70-åringar har sakta men säkert pekat uppåt sedan 1985. Liksom den sjunkande trenden bland minderåriga har den stigande trenden bland ålderstigna framhärdat av egen kraft: då hela befolkningens alkoholbruk minskade i början av 1990-talet och återigen efter 2008 har den fortsatt att öka bland de äldre. Jämfört med de minderårigas beteende är det dock lättare att förklara varför pensionärerna attraheras av alkohol.

De äldre är en allt viktigare del av konsumtionssamhället. Som nyblivna pensionärer har en stor del av dem tid att se sig om, förverkliga ouppfyllda drömmar och starta nya hobbyer. Allt fler av dem är köpkraftiga och för sin ålder är de friska och handlingskraftiga. Om man betänker att var fjärde finländare år 2030 kommer att vara över 65 år gammal, så är det uppenbart att vi har att göra med en betydelsefull konsumtionsgrupp, vars såväl måttliga som problematiska dryckesvanor det finns orsak att studera närmare.

Det ligger en kohorteffekt bakom de äldres ändrade dryckesvanor. De stora årskullarna, födda ca 1945–1950 och även kallade ”den våta generationen”, lyfte under 1960- och 1970-talet Finlands alkoholkonsumtion till nya nivåer. De kohorter som följt efter de stora årskullarna har omfattat och stärkt de fuktiga vanor som den våta generationen lade sig till med. I själva verket anammades liknande vanor i slutet av 1900-talet också av folk födda redan på 1910–30-talet.

Kvinnorna uppvisar de största förändringarna. År 1993 hade 38 % av kvinnorna över 65 år druckit alkohol under det senaste året. År 2013 hade siffran stigit till 60 %. Det ökande antalet åldringar och deras ökande alkoholkonsumtion är ingen problemfri kombination. Om man tillägger att politikerna i Finland slagit fast att ”det egna hemmet” är det bästa stället att bli vårdad och omskött i, så förstår man vilka förväntningar som ställs på hem- och anhörigvården.

Hög ålder och alkoholkonsumtion innebär en rad särskilda problem. Toleransen minskar med åldern, men hur mycket den gör det är individuellt. Framför allt centralstimulerande läkemedel passar illa ihop med alkohol. För sovliga personer kan små mängder alkohol ha en positiv effekt på hjärt- och kranartärsjukdomar, liksom även en uppiggande och socialt stimulerande verkan. För andra, som har problem med benbyggnaden eller balanssvårigheter, kan totalnykterhet vara det bästa alternativet.

Att merparten av den äldre befolkningen dricker alkohol innebär en ny situation i vår kultur. De flesta av dagens åldringar – framför allt kvinnorna – har inte lärt sig av tidigare generationers åldringar hur och i vilka sammanhang man konsumerar alkoholdrycker. Det är för tidigt att säga hur de äldres dryckesvanor kommer att se ut.

Förändras, förändras ej...

Det sägs att dryckesvanorna ändras långsamt. Drickandet, inte minst kvinnornas, koncentreras alltjämt starkt till veckosluten, kombinationen mat och vin är fortfarande överraskande ovanlig och fylleridrickandet har inte precis försvunnit. Ändå är det mycket som inte är sig likt. Förändringarna i kvinnornas dryckesbeteende har varit direkt omvälvande. Att drickandet spridit sig bland personer i pensionsåldern är ett nytt men knappast oväntat fenomen. Helt oväntad är däremot den veritabla värdeförlust som drabbat alkoholkonsumtionen bland minderåriga. Möjligen börjar den småningom ge avtryck också på unga vuxna, mindre sannolikt på äldre åldersklasser.

Christoffer Tigerstedt är docent i sociologi, särskilt alkohol- och drogforskning, vid Åbo Akademi, och specialforskare vid Institutet för hälsa och välfärd. **Jukka Törrönen** är sociolog och arbetar som professor på Centrum för socialvetenskaplig alkohol och drogforskning, SoRAD, vid Stockholms universitet. **Jenni Simonen** är doktor i sociologi verksam vid Institutet för Hälsa och Välfärd, Helsingfors.

